

Kaukopalvelusta kokoelmien yhteiskäyttöön

Tuula Hurskainen & Mira Juppi & Leena Korsumäki & Annamari Leppäniemi & Hannu Markkanen & Jussi Männistö & Markku Räisänen

Kaukopalvelu lienee edelleen asiakkaistamme konkreettisimmalta tuntuvaa kirjastojen välistä yhteistoimintaa. Kun julkaisu ei löydy omasta lähikirjastosta tai kotipaikkakunnan muista kirjastoista, se on mahdollista tilata lainana tai jäljenteenä toisesta kirjastosta, vaikkapa toiselta puolelta maapalloa, jos sitä ei lähempää ole saatavilla.

Internet, sähköinen julkaiseminen ja muu tietotekninen kehitys ovat mullistaneet viimeisen 20 vuoden aikana myös kaukopalvelutoimintaa siinä missä muutakin kirjasto- ja tietopalvelutyötä. Aineistojen paikantaminen ja tilausten lähettäminen on nykyisin helppoa ja nopeaa. Artikkelijäljenteiden toimitus lähettäjä- ja tilaajakirjaston välillä sujuu nopeasti, kiitos skannereiden ja sähköpostin.

Postin välityksellä kulkevat enää lähinnä painetut kirjat. Tästä huolimatta kaukopalvelusuoritteiden määrä kuitenkin vähenee koko ajan varsinkin korkeakoulukirjastoissa, joissa sähköinen julkaiseminen on vaikuttanut erityisesti artikkeleiden kaukolainamääriin.

Seutulainat kulkevat kirjastokimpoissa

Toki kyse on osin myös semantiikasta ja määrittelyistä. Yleisten kirjastojen kirjastokimppojen sisäiset seutulainat tilastoidaan annetun ohjeen mukaan paikallislainoina. Kirjat toki liikkuvat kirjastojen välillä kuten ennenkin, muutos on tapahtunut vain tilastointiperusteissa.

Seutulaina on myös perinteistä kaukolainaa kehittyneempi väline; yhteinen kirjastojärjestelmä, asiakaslähtöisyys ja alueellisesti järjestetty logistiikka mahdollistavat kustannustehokkaan toiminnan. Kirjastokimpoissa kirjastojen kokoelmat on otettu todelliseen yhteiskäyttöön, eikä asiakkaan tarvitse välittää minkä kunnan kirjaston

niteeseen hänen varauksensa tarttuu. Jos aikanaan tulossa oleva uusi kirjastojärjestelmä (UKJ) päädytään hankkimaan kaikkiin tieteellisiin ja yleisiin kirjastoihin saatamme kokoelmien yhteiskäytön osalta olla aivan uuden tilanteen edessä

Käsitteet uudelleen määriteltäväksi

Teknologinen kehitys, asiakastoimisuus ja sähköiset kokoelmat ovat asettaneet kaukopalveluosastot ja samalla kirjastot uusien haasteiden eteen. Kun samalla kirjastojen välinen yhteistyö muuttaa toimintamallit ja organisaatorajat sellaisiksi, että kaukopalvelun ”näköinen” toiminta ei mahdu vanhojen määritelmien raameihin, on pohdittava käsitteiden käyttökelpoisuutta.

Selvää on, että kaukolaina käsitteenä vaatii ainakin uudelleen määrittelyä. Kaukopalvelutoiminnassa koettu muutos ja kehitys sekä toimintaan liittyvät ongelmat nousevat esiin myös alan kansainvälisessä keskustelussa.

Yhä useammin keskustelussa käytetään perinteistä kaukopalvelua laajempaa käsitettä Resource Sharing, joka on suomennettu kokoelmien/resurssien yhteiskäyttöksi. IFLAn kaukopalvelujaoskin kulkee nykyään nimellä Document Delivery and Resource Sharing Section.

Tekijänoikeudet ja lisenssit tiedonvälityksen pullonkaulana

Tekijänoikeudet ovat kestoaihe Stks:n kaukopalvelutyöryhmän järjestämällä valtakunnallisil-

la kaukopalvelupäivillä ja erilaisissa koulutustilaisuuksissa.

Yliopisto- ja erikoiskirjastojen kaukopalveluhenkilökuntaa närästäää tekijänoikeuslain 16a §:n tiukka tulkinta, jonka mukaan sähköisessä muodossa toisesta kirjastosta saatu artikkelikopio on toimitettava asiakkaalle paperitulosteena. Eriyisesti tiukka lainitulkinta hämmästyttää kaukopalvelun asiakkaita, joilta tähän toimitukselliseen byrokraatiaan kuluu aikaa ja vaivaa, kenties rahaakin.

On hyvin todennäköistä, että artikkelin tilaaja paperiartikkelin saatuaan skannaa sen omiin tiedostoihinsa ja jakaa sitä tutkimusryhmän tai muiden asiasta kiinnostuneiden kesken, joista puolestaan kuka tahansa voi laittaa sen verkkoon. Kirjastot eivät tietenkään voi valvoa loppukäyttäjän tapaa käyttää välitettyä aineistoa.

Skannattu kaukolaina

Marraskuussa Helsingissä järjestetyssä Painetun aineiston saatavuus Suomessa - seminaarisissa Kansalliskirjaston ylikirjastonhoitaja Kai Ekholm visioi kansallista Document delivery -palvelua, jossa asiakas voisi tilata artikkelin skannattuna omaan sähköpostiinsa. Palvelu edellyttää, että tekijänoikeuskysymykset pystytään sopimaan, ja että sisällöistä pitää maksaa jotakin.

Ekholm on oikeassa siinä, että käyttäjät varmasti äänestävät hiirellään, jos kaukopalvelun toiminta- ja toimitustavat eivät muutu. Nämä klikkaukset voivat tietenkin enenevissä määrin sataa kustantajienkin laariin, mutta kovin monta 30 \$ maksavaa artikkelia keskiverto-opiskelijalla tai -tutkijalla ei liene varaa tilata.

Todennäköisempää on, että tällainen hinnoittelu ei saa kannatusta sukupolvelta, joka on jo tottunut siihen, että netistä saa kaiken - tai ainakin lähes kaiken - ilmaiseksi, joko laillisesti tai laittomasti. Ehkäpä kirjastoilla kuitenkin on vielä saumansa, vaikka artikkelien digitaalinen välitys asiakkaalle onkin toistaiseksi torpattu tiukalla lain tulkinnalla.

Kaukopalvelun tilanne eri kirjastosektoreilla

Amk-kirjastoissa kaukolaina on ollut pienimuotoisempaa kuin muilla kirjastosektoreilla ja suuntaus on ollut viime vuosina laskeva. Osittain tämä johtuu opiskelun vakiintuneesta luonteesta, jossa kurssikirjoilla on merkittävä rooli ja ne pääsääntöisesti lainataan ammattikorkeakoulun omasta kirjastosta.

Kurssikirjojen osuus painetun aineiston hankinnassa on viime aikoina noussut muun painetun aineiston kustannuksella. Myös e-aineistoihin käytettävä rahamäärä on kasvanut. Voimakas suuntaaminen verkko-opiskeluun huomoidaan myös ammattikorkeakoulujen kirjastoissa. (Laitinen 2011)

Kokoelmatyön näkökulmasta on löydettävissä syitä, joiden vuoksi antava kaukopalvelu tuskin on kasvamassa enää tulevaisuudessa. Osa ammattikorkeakouluista lähettää kurssikirjoja kaukolainaksi vain omille opiskelijoilleen, osassa asiasta päätetään tapauskohtaisesti. E-aineistoja voidaan periaatteessa välittää lisenssien mahdollistamissa puitteissa, mutta toiminta lienee pienimuotoista. Tilastoja asiasta ei ole saatavilla.

E-aineistot ongelmana

Pääsääntöisesti lupa e-aineiston käyttöön on vain auktorisoiduille käyttäjille (= oman organisaation opiskelijoille, opettajille ja henkilökunnalle) ja paikallisille käyttäjille (= henkilöille, jotka tulevat käyttämään aineistoa paikan päälle kirjastoon). Näin ollen organisaation ulkopuolisen asiakkaan ainoa mahdollisuus lukea esimerkiksi e-kirjaa on paikan päällä kirjastossa.

Paikanpäällä lainaus ei tietenkään tuo millään tavoin lisäarvoa aineistolle, joka paikan ja ajan lisäksi on vielä riippuvainen tekniikastakin. E-kirjan lainausmahdollisuuksia kuitenkin kysellään eli asiakas haluaisi kirjan kaukolainaksi mielellään e-muodossa. E-kirjojen kaukolainausongelmat koskevat myös muita kirjastosektoreita.

Erikoiskirjastoissa eletään muutoksen aikoja. Monia tutkimuslaitoskirjastoja on jo lakkautettu,

Kuva: Leena Korsumäki

Varastokirjastoon lähettävät ja sieltä saavat aineistoa kirjastot kaikilta sektoreilta

ja niiden kirjasto- ja tietopalvelut hankitaan ostopalveluna esimerkiksi yliopistokirjastoilta. Palvelujen ulkoistaminen vaikeuttaa tutkijoiden pääsyä ennen kaikkea e-aineistoihin, koska oman tutkimuslaitoksen verkossa niitä ei voi välttämättä käyttää, vaan aina on luotava yhteys yliopiston verkkoon.

Kurssikirjat kaukolainauksen ulkopuolella

Markku Laitisen ja Kimmo Vehkalahden artikkelista toisaalla tässä lehdessä voi lukea kaukopalvelumäärien laskusta yliopistokirjastoissa. E-aineistojen, ennen kaikkea artikkeleiden lataukset kirjastoissa kasvavat, kaukopalvelutilausten ja -toimitusten määrät laskevat.

Mitä tapahtuu kaukolainaukselle yliopistokirjastoissa sitten, kun kirjoissakin e-aineistojen määrä kasvaa? Aineistoa hankitaan entistä enemmän vain omaa kehysorganisaation asiakaskuntaa varten. Kustantajat sanelevat millaisia osia ja

kenelle saa antaa kaukolainaksi.

Yleisten kirjastojen kaukopalvelutoiminnassa kirjalainat ovat merkittävämmässä asemassa kuin artikkelikopiot. Kaukopalvelupäivillä järjestetyssä kirjastosektoritapaamisissa yleisten kirjastojen väen keskuudessa puhetta on riittänyt lainattavista aineistoista: osa kirjastoista ei kaukolainaa kurssikirjoja, osa kirjastoista taas lainaa ja kirjat saattavat seilata ympäri Suomea. Käydyissä keskusteluissa on toivottu yhtenäisempiä käytäntöjä myös yleisten kirjastojen kurssikirjakokoelmien kaukolainakäytäntöihin.

Varastokirjaston rooli

Varastokirjasto on ollut suomalaisen kirjastotoiminnan ja kirjastojen välisen yhteistyön menestystarina. Varastokirjastoon lähetetyt painetut aineistot ovat vähentäneet lähettäjäkirjastojen varastointitiloja ja -kustannuksia kaikilla kirjasto-sektoreilla. Varastokirjaston kaukopalvelu puolestaan toimittaa kirjoja ja artikkelikopioita ko-

koelmistaan nopeasti ja tehokkaasti - maksutta.

Varastokirjaston palvelujen säilyminen maksuttomina on ensisijaisen tärkeää tulevaisuudessakin. Tämä on ollut yleinen huoli yli kirjastosektorirajojen, kun on selvitetty Varastokirjaston mahdollista yhdistämistä Kansalliskirjastoon. Myös kokoelmien omistajuus voi nousta nykyistä suuremmaksi puheenaiheeksi yhdistymisen tapahtuessa. Antavatko lähettäjäkirjastot aineistonsa Kansalliskirjaston omaksi?

Varastokirjaston kehittämistä kohti kansallista kaukopalvelukeskusta tulisi pohtia tarkemmin kuin tähän mennessä on tehty. Pohdittaessa Varastokirjaston hallinnollista asemaa, toivottavasti tämäkin tulee ratkaistuksi.

Kurssikirjat keskitetysti Varastokirjastoon?

Kurssikirjojen kansallinen saatavuus on myös asia, joka voisi liittyä oleellisesti Varastokirjastoon. Tällä hetkellä kukin korkeakoulukirjasto hankkii opinnoissa tarvittavan kurssikirjallisuuden omiin kokoelmiinsa, eli samaa kurssikirjaa saattaa olla kymmeniä kappaleita useiden eri korkeakoulukirjastojen kokoelmissa. Tenttiryteistä johtuen aineiston kysyntä jakautuu epätasaisesti, jolloin tietyssä kirjastossa teokseen on kymmeniä varauksia, kun niitä toisaalla samaan aikaan on kymmeniä hyllyssä.

Eri puolilla maata suoritettavat avoimen yliopiston opinnot lisäävät kurssikirjallisuuteen kohdistuvaa kysyntää ja pakottavat myös yleiset kirjastot hankkimaan kokoelmiinsa tenttikirjallisuutta. Varastokirjasto voisi toimia kurssikirjojenkin osalta keskitettynä varantona, josta kurssikirjoja lainattaisiin joko suoraan vaikkapa avoimen yliopiston opiskelijoille tai siirtokokoelmina tentturuuhkan kourissa pyristelevään kirjastoon.

Palvelua käyttävät kirjastot rahoittaisivat osaltaan tämän omia kokoelmiaan täydentävän kurssikirjallisuuden hankkimisen, vaikka joutuvatkin edelleen hankkimaan teoksia jonkinlaisen määrän myös itselleen. Kappalemäärät voisivat kuitenkin olla paljon nykyistä pienempiä ja kansal-

lisella tasolla kokoelmien käyttö tehostuisi edelleen.

Yhteistyön lisäämisellä palvelujen parantamiseen

Linnea2-konsortioon kuuluville kirjastoille tehtiin keväällä 2011 kysely kirjastojen kaukopalvelukäytännöistä. Sillä selvitettiin konsortioon kuuluvien kirjastojen nykyistä kaukopalvelupolitiikkaa ja mahdollisuutta yhtenäisempiin pelisääntöihin.

Kyselyn perusteella on laadittu suosituksia muun muassa kaukolainojen yhteisistä lainajoista ja uusintakertojen määrästä. Lisäksi selvityksen perusteella suositellaan maksujen osalta siirtymistä kausilaskutukseen. Edelleen selvittäväksi jää mahdollisuus siirtä yhtenäiseen hinnastoon.

Kyselyn lähtökohta oli perinteinen näkemys kaukolainautuiminnasta. Asiakastoimisuuden kehittämistä ei käsitelty.

Korkeakoulukenttä on paraikaa laajassa myllyryksessä. Toiminnan tehostamisvaateiden vuoksi tiede- ja ammattikorkeakoulujen verkostoa ollaan supistamassa mm. liittämällä eri organisaatioita yhteen. Asiakkaan näkökulmasta palvelu tietenkin paranee, kun monen kirjaston aineistot yhdistetään.

Paraneeko paikannus, helpottuuko lisensointi?

Yhdistymisten myötä on noussut esiin myös ongelmia, joihin kaivataan ratkaisuja. Esimerkiksi Tritoniassa hankaluudeksi aineiston saatavuudessa ovat osoittautuneet eri korkeakouluihin sidotut tietoaineistojen lisenssit ja niiden tarjolle asettaminen eri Nelli-portaaleissa. Tritoniasta peräänkuulutetaan kansallisia keskitettyjä lisenssejä, jotka helpottaisivat yhteiskirjastojen toimintaa (Palonen & Källund 2010). Vielä lienee kuitenkin pitkä tie kuljettavana, jos jo yhdistyneessä organisaatiossakaan ei voida ylittää aiemmin luotuja hallinnollisia rajoja sähköisen lisenssiaineiston välittämisessä.

Tuoko KDK uuden väylän kirjastojen väliseen yhteistyöhön? Ainakin se toteutuessaan niin, että mukana ovat kaikki kirjastosektorit mahdollisimman kattavasti, tehostaisi kotimaisen aineiston löydettävyyttä merkittävästi. Tähän mennessä kirjastokenttä on järjestäytynyt lähinnä alueellisesti ja itseohjautuvasti. KDK ja myös UKJ saattavat muuttaa tätä kehitystä, jolloin tulevaisuuden kaukopalvelukin on muuta kuin erilaisen kirjastokimppojen sisäistä resurssien yhteiskäyttöä. Nykykehityksellähän me äkkiä olemme tilanteessa, jossa aineisto kiertää ensin kirjastokimppan sisällä ja vasta sitten vapautetaan kaukopalveluun. Myös se, että kaukopalvelutoimintoja keskitetään kimppojen sisällä voi hidastaa painetun aineiston välitystä.

Asiakas kaukolainan tilaajana

Ehkäpä myös omat toimintatapamme kaipaavat muutosta. Olisiko kuitenkin järkevää ulkoistaa aineiston tilaaminen ja vastaanottaminen asiakkaalle itselleen? Liiallinen asiakastoimisuus, johon emme täällä välttämättä ole tottuneet, oli eräs Relais -kaukopalveluohjelmistoon liittyneistä ongelmista.

Säästämmekö siinä, että asiakkaan tekemä tilaus menee suoraan lähettävään kirjastoon, joka ottaa sen vastaan ja lähettää teoksen asiakkaan antamaan osoitteeseen? Vähentykö kirjastojen työpanos oikeasti ja parantuuko asiakkaan palvelukokemus, jos hän saa tilaamansa aineiston vaikkapa suoraan kotiinsa sieltä mistä hän sen tilasi? Jos vastaus on kyllä, miksi emme tee niin?

Erilaiset organisaatioiden toisistaan poikkeavat säännöt ja toimintatavat ovat nousseet kaukopalvelun esteeksi. Kirjastoissa käytettävät erilaiset kirjastojärjestelmät hankaloittavat kaukopalvelun kehittämistä osaltaan. Onko niin, että erilaiset hallinnon kiemurat ja tekniikka nousevat isännän asemaan kirjastokentän yhtenäistämässä? Jos tahtoa yhteistyön kehittämiseen löytyy, varmasti löytyy myös keinoja - hallinto ja tekniikka ovat kuitenkin vain toimintaa ylläpitäviä ihmisten luomia järjestelmiä.

Tehostettu logistiikka porkkanaksi

Yleisten kirjastojenkin parissa tehdään parhailaan selvityksiä kaukolainakäytännöistä. Tässä, jos missä olisi yhteistyö yli sektorirajojen tarpeen ja hyödyllistä. Eri kehysorganisaatiot ja erilainen lainsäädäntö luovat toki monenlaisia veloitteita ja rajoituksia palveluissa, eivätkä ne salli täysin samanlaisia käytäntöjä kaikille kirjastosektoreille, mutta yhteistyömahdollisuuksia löytyy aivan varmasti ja yhteistyötä myös tulee tehdä.

Käyttörajoituksista ja toimintatavoista tiedottaminen varsinkin kirjastosektoreiden välillä on edelleen aivan yhtä tärkeää, kuin aktiivinen yhteistyö niiden rajoitusten poistamiseksi kokonaan. Eräs konkreettinen asia on hyödyntää yleisten kirjastojen osaamista seutulainojen logistiikan hoitamisesta.

Tehostettu logistiikka voisi olla yksi porkkana alueellisiin kokoelmien yhteiskäyttömalleihin, joissa mukana ovat yleisten kirjastojen lisäksi myös alueen korkeakoulu- ja erikoiskirjastot. Ideaalihan toki olisi valtakunnallinen kaukopalvelulogistiikka, joka taatusti lisäisi kaukopalvelun kustannustehokkuutta ja kohtuulliseen hinnoitteluun kytkettynä tehostaisi kokoelmien yhteiskäyttöä myös kansallisesti.

Stks:n kaukopalvelutyöryhmä on myös lähtenyt liikkeelle yhteistyön laajentamiseen suunnitelmalla jatkossa yhteisiä koulutuksia niin juriidikka- kuin kokoelmatyöryhmän kanssa. Seuraavat kaukopalvelupäivät 2013 tuskin ovat nimeltään pelkät Kaukopalvelupäivät.

Lähteet

Ekholm, Kai. 2011. Kansalliskirjasto ja painetun aineiston saatavuus. Painetun aineiston saatavuus Suomessa - seminaari 2.11.2011. Viitattu 21.11.2011 http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/72420/02_ekholm_painetut%20kokoelmat_02112011.pdf?sequence=1

Laitinen, Markku. 2011. Painetun aineiston hankinta ja käyttö korkeakoulukirjastoissa. Painetun aineiston saatavuus Suomessa - seminaari 2.11.2011. Viitattu 2.12.2011. https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/72422/04_markku_laitinen_02112011.pdf?sequence=1

Linnea2-kirjastojen yhteiset kaukolainakäytännöt.
Viitattu 21.11.2011 http://www.kansalliskirjasto.fi/extra/linnea2/konsortio/yleiskokous/20110414/LII-TE2_2011-04-14_kaukopalvelukaytannot.pdf.

Palonen, Vuokko & Källund, Ann-Sofi. 2010. Yliopistojen ja ammattikorkeakoulujen yhteinen kirjasto toteutui Vaasassa. *Signum* 2010: 1, <http://ojs.tsv.fi/index.php/signum/article/view/3539/3289>

Tietoja kirjoittajista, jotka muodostavat Stks:n kaukopalvelutyöryhmän

*Tuula Hurskainen, tietopalvelusihteeri
Suomen ympäristökeskuksen
kirjasto ja tietopalvelu
Email. tuula.hurskainen@ymparisto.fi*

*Mira Juppi, informaattikko
Savonia ammattikorkeakoulu
Email. mira.juppi@savonia.fi*

*Leena Korsumäki, informaattikko
Yleisradio kirjasto-tietopalvelu
Email. leena.korsumaki@yle.fi*

*Annamari Leppäniemi, kirjastoamanuenssi
Turun yliopiston kirjasto, Pääkirjasto
Email. annamari.leppaniemi@utu.fi*

*Hannu Markkanen, informaattikko
Jyväskylän yliopiston kirjasto
Email. hannu.markkanen@jyu.fi*

*Jussi Männistö, kirjastosihtööri
Helsingin yliopiston kirjasto,
Meilahden kampuskirjasto Terkko
Email. jussi.mannisto@helsinki.fi*

*Markku Räisänen, kirjastosihtööri
Varastokirjasto
Email.*